

A SZÉKELYUDVARHELYI VÁR

A külső vár vázlatos képe

SÓFALVI András, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, Románia

Kulcsszavak: vajdai vár, váruradalom, négysaroktornyos vár, ágyútorony, kapuszerkezet

Rezümé

Székelyudvarhely legjelentősebb középkori – fejedelemség kori épületegyüttese, a 18. század eleji lerombolását követően Csonkavárnak nevezett szabályos alaprajzú, négysaroktornyos vár viszonylag jól megőrizte eredeti formáját. Az 1490-es évek elején folyó Báthori-féle korai várépítkezéstről szörványosak az ismereteink, mindössze egy ívelten húzódó falat lehet kapcsolatba hozni a vajdai várépítéssel a keleti ágyútoronyban. Az 1562. évi székely felkelés leverése után elkezdett fejedelmi vár a 17. század első harmadának végére nyerte el ma ismert képét: négysaroktornyos épületegyüttes, délen és keleten nyolcszögletű, háromszintes ágyútoronyokkal, nyugaton ólasz rendszerű bástyával, mellette a vár bejáratával, északon pedig háromszög alakú fülesbástyával. A 17. századból származó leltárak, valamint a 20. század utolsó harmadában – 21. század elején végzett épületkutatások és régészeti feltárások alapján viszonylag jól rekonstruálható a Székelytámadt vár külső képe és védelmi rendszere.

1. Bevezetés

A Csonkavár vagy Székelytámadt vár Székelyudvarhely város legjelentősebb középkori, illetve fejedelemség kori, részleteiben megmaradt épületegyüttese. Jelentőségét növeli, hogy a helyén vagy környékén állt a Nagy-Küküllő völgyét ellenőrző római katonai tábor, illetve a feltételezések szerint itt keresendők a városnak nevet adó kora Árpád-kori királyi udvarhely, udvarház (*curtis*) maradványai is. A 13. században – feltehetőleg királyi alapítással – létrehozott domonkos kolostor épülete eredeti formájában áll a 17. század első harmadáig.

A vár a város északi részén, a Nagy-Küküllő árteréből enyhén kiemelkedő törmelékkúpon, a folyó bal partja és a Varga-patak által határolt térszínen épült fel a 15-17. században, a „város piacával” szemben. A korai várat a 15. század végén egyszerűen udvarhelyi várként írják, a „Székely támadt” vár az 1562. évi székely felkelés beszédes helynévi lenyomata lesz rövid ideig, aztán 18. század eleji lerombolását követően Csonkavárként emlegetik a romos épületet. Udvarhelynek a középkorban volt egy korábbi erődítménye is a várostól nyugatra fekvő szikladombon, egy őskori földvár helyén, a Budvár.

A szabályos alaprajzú, négy saroktornyos Csonkavár belső épületeit, a belső várat 1889-1890-ben elbontották, helyén iskolát építve (1.a-b. kép). A bástyákat, illetve tornyokat részben visszabontották és feltöltötték, helyenként a falköpenyt is jelentősen átalakították, új bejáratot hoztak létre, megszüntetve a délnyugati vizes árkot és a mögötte lévő falszorost. Időközben a várfalakhoz kívülről lakóházak épültek a délkeleti és északnyugati oldalon. A fenti körülményeknek tulajdoníthatóan kutatást nehezen lehetett folytatni a vár területén, viszont a 20. század végére nemcsak a vár és környezete került egyre rosszabb állapotba, hanem az iskola (ma: Eötvös József Mezőgazdasági Iskolaközpont) műemléképülete is felújításra vár. A vár és körzetének állagmegóvására és részleges felújítására több tervezett szünetelt, de a gyakorlatban napjainkig egyik sem valósult meg.

A várbán 1981-1985 között folytak régészeti kutatások a keleti ágyútoronyban és a nyugati bástyában, illetve ezek környezetében, a vár egykori bejárata közelében, valamint az iskola belső udvarában. A kutatásokat jelentősen megnehezítette a bástyák/tornyok több méteres újkori feltöltése és az iskolaépület jelenléte; az eredményekről mindössze kétoldalas beszámoló jelent meg.¹ 2002-ben újabb régészeti ásatás folyt a keleti toronyban², sajnos ezt sem követte az egyre romosabb állapotba kerülő

¹ FERENCZI G. 2002. 60-61. Az ásatások vezetője és irányítója FERENCZI István kolozsvári régész volt.

² MARCU-ISTRATE – SZÓCS 2002.

épületrész állagmegóvása és helyreállítása. 2009-ben a vár korabeli bejáratánál folytattunk feltárást, feltárva a kapuszerkezet megmaradt elemeit.

A tanulmány a vár külső erősítési elemeinek és képeinek rekonstrukciójára tesz kísérletet a korabeli írott források, építészeti felmérések és a régészeti kutatások eredményei alapján.³

2. A 15. század végi vajdai vár

Báthori István erdélyi vajda 15. század végi várépítése és az annak kapcsán elkövetett folyamatos jogsértések a középkori székely történelem egyik sarokpontját képezik.

Az első adat, amely összefüggésbe hozható a várépítkezéssel, Báthori István 1492. szeptember 3-i Medgyesen kelt oklevele, amelyben a vajda megparancsolja a szebeni tanácsnak, hogy korábbi rendelkezése szerint azonnal küldjön neki két ágyút (*Hophniczas*) 32 kőgolyóval, egy tarackot (*Tharazk*) 20 kőgolyóval, 16 szakállast (*Zakalos*), két mázsa lőport, két ácsot és két pattantyúst.⁴ A következő hetekben Báthorit Székelyföldön találjuk, Udvarhelyen és Segesváron ad ki diplomákat Sepsiszentgyörgy város jogairól⁵, és minden bizonnyal közvetve irányítja a már korábban elkezdett udvarhelyi várépítkezést. December 3-án Udvarhelyen bocsátotta ki a vajda azt az oklevelet, amelyben kéri a szebeni tanácsot, hogy Szeben város ácsait, akiket az udvarhelyi vár építése után hazaküld, szolgálatukért fizessék meg.⁶ Előtte egy nappal kelt Nagysolymoson a székelyek szászokhoz intézett felszólító levele, amelyben arra kéri őket, hogy a sárdi mezőn tett egyezség értelmében, az ország nemeseivel együtt folyamodjanak a királyhoz a vajda elnyomása ellen.⁷ A fentiek ismeretében – mint Szabó Károly meggyőzően kimutatta – az év végére datálható annak az oklevélnek a kelte⁸, amelyben a hét szék székelysége az ellene Báthori István erdélyi vajda és székely ispán által elkövetett kegyetlenkedések és jogsértések ügyében II. Ulászló királyhoz fordul.⁹ A székelység panaszának hatására II. Ulászló 1493. január 19-én elveszi a vajdaságot Báthori Istvántól és Losonczi Lászlóra, valamint Drágfi Bertalanra ruhazza át.¹⁰

Báthori István tettének háttérben általában a székely főemberek és tehetős lófők hatalmának megfékezését látja a kutatás.¹¹ Valóban, a sérelmezett levélírók egy helyen magukat *pociores Siculorum* (székely előkelők) néven nevezik. Ez alapján szokás Báthori cselekedetében Mátyás király székelypolitikájának folytatását látni, aki az 1466. évi zabolai gyűlésen hozott végzésekkel védelmébe vette a közszékelységet a főemberekkel szemben, illetve 1473-ban a székelység hadi rendekbe való összeírásával igyekezett a középíréteg lesüllyedését megakadályozni.¹² A kérdés mai megítélése árnyaltabb, ugyanis az oklevél egészéből világosan kiderül, hogy a vajda erőszakos fellépése és tette a székely társadalom egészét érintette.¹³

Az udvarhelyi várépítkezés ténye mögött egy olyan *székelyföldi váruradalom* létrehozásának terve körvonalazódik, amely a székely ispán vármegyei területeken fekvő *honor-birtokaival* (radnai vár, Görgény vára, Királykő vára, Töröcsvár, Hóltövény vára) szemben az ispán hatalmát közvetlenül erősítette volna a székelység fölött.¹⁴ E várbirtok kialakításának elindítását jól jelzik a székelyek panaszlevelének részletei, pl.,

³ Előzetesen ld. SÓFALVI 2007.

⁴ SZO. III. 117.

⁵ Szeptember 23. és október 7-én kelt oklevelekről van szó. Ld. SZO. III. 117-120.; 121-122., illetve SZO. I. 269-270.

⁶ SZO. III. 123.

⁷ SZO. III. 122-123.

⁸ SZABÓ K. 1889. Az oklevélben többször történik utalás a télre és a hideg időjárásra, feltehetőleg nem a megelőző télre vonatkozóan.

⁹ SZO. I. 272-280.

¹⁰ SZO. III. 124.

¹¹ Ld. ET. I. 363.

¹² JAKÓ Zsigmond szerint Báthori a királyi jobbágyság közé sorolta a közsabadok legszegényebb tagjait, és az udvarhelyi várhoz rendelve őket ezzel kiváltotta a főemberek elégedetlenségét. JAKÓ 1979. 19-22. Ld. még ALBERT 1991. 7.

¹³ Vö. EGYED 2006. 67.

¹⁴ Vö. BENKŐ – DEMETER – SZÉKELY 1997. 16.

hogy a vajda székely falvakat foglaltatott le malmokkal, kaszálókkel és más székely örökségekkel.¹⁵ Hasonló jellegű építkezésre valamivel korábban – feltehetően szintén az erdélyi vajdaságot és székely ispánságot 1479-től betöltő Báthori István kezdeményezésére – Marosvásárhelyen¹⁶ is sor került, bár ekkor még nem történtek az udvarhelyihez hasonló jogsértések és kihágások. A két építkezés között főként abban van hasonlóság, hogy mindkét esetben egy-egy kolostor megerősítéséről, esetleges várrá való átalakításáról van szó. Nem kétséges, hogy a vajda mindkét esetben a török elleni védekezést is szem előtt tartotta, viszont a történetek további célok felé mutatnak. Kérdéses mindkét esetben a vajdai hatalom és az egyházi jog, kolostori élet összeférhetősége, lévén, hogy a külső erődítési munkálatokon kívül egy *vajdai-ispáni rezidencia* építése¹⁷ is megkezdődhetett a kolostor mellett. A székelyek azt is felpanaszolják, hogy a várban velük házakat tapasztáltak („*cum eis domus liniri fecerunt*”¹⁸), ahová székely embereket vittek és tartottak fogva, egy székely nemesnek a feleségét úgyszintén ide hurcolták. Mindezek a tényezők a várfalakon belül világi épületek meglétét feltételezik. A kolostor feltehetően folyamatosan működött, hisz 1497-ben¹⁹ írott forrás említi, és a középkori kolostorépület még nagyrészt változatlan formában állt a 17. század elején is.

A vár az idézett oklevelekben a korabeli szóhasználatnak megfelelően *castellum* és *castrum* néven egyaránt előfordul. Példák sorozata bizonyítja, hogy ekkoriban a *castellum* fogalom alatt erődítéssel is rendelkező épületet értettek.²⁰ A Báthori István által ugyanazon oklevélben először *castellum*-nak, majd *castrum*-nak nevezett erődítés²¹ példája azt a nézetet támasztja alá, miszerint a kései középkorban a két fogalmat szinonimaként használhatták²², és adott esetben lehetetlen a kettő közti választóvonalat – ha egyáltalán létezett – meghúzni. Panaszlevelükben a székelyek egyöntetűen *castellum*-nak nevezik az udvarhelyi várat (összesen 11 alkalommal használja az oklevél a kifejezést), viszont ez mindössze egy székely íródeák latin tudásának lenyomata. Mindehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a székelységnek ebben az esetben nem volt érdeke az erődítés mértékét csökkenteni, hisz panaszlevelükben – melynek egyik elsődleges kiváltó tényezője az udvarhelyi vár építése – minden felsőfokban jelenik meg.

Építészeti oldalról még nehezebb a kérdésben állást foglalni, hisz szinte egyáltalán nem ismerjük a probléma középpontjában álló objektumot. A régészeti kutatások az 1562 után épült keleti ágyútoronyban egy korábbi, ívelten húzódó *falmaradványt* hoztak felszínre (2., 5. kép)²³, melyre később ráépült a torony északi oldalának „sarkantyútagja”. A későbbi ágyútorony járószintjéhez képest +0,25 m relatív mélységből induló fal alapozása kb. 1 m, felmenő része 1,40 m magasságig volt megfogható, vastagságát nem sikerült meghatározni, ugyanis belső falsíkját nem lehetett megfigyelni a később ráépült ágyútorony miatt.²⁴ A felmérések alapján az ívelten húzódó fal 10,5 m hosszúságban követhető a torony északkeleti oldalánál (legnagyobb kiugrása 0,55 m), majd befordul annak keleti sarka alá. Amennyiben a feltárt, megmaradt részlet alapján egy kör alakú saroktoronyra következtetünk, annak kiserkesztett átmérője több mint 20 m lett volna.

Az épületelem a Székelytámadt vár előtti építkezések (római *castrum*, királyi udvarház, középkori kolostor) közül jellege alapján leginkább a Báthori-féle várépítkezéshez köthető. Nem ismerjük pontosan az építkezések kezdetének idejét, az okleveles adatok alapján ítélve mindössze 1492-ben kezdődhetek el a munkálatok, ennek tudatában pedig megállapítható, hogy a tervezett építkezés csak kis mértékben valósult meg. E szempontból nem mellékes az a tény, hogy a 16. század második felében, a 17. század elején nem

¹⁵ SZO. I. 277.

¹⁶ Erre utal Vásárhelyen egy vár alatti birtok körülhatárolásának alkalmával említett *Wararokya* 1487-ben. SZO. V. 29.

¹⁷ Ld. BENKŐ – SZÉKELY 2008. 34.

¹⁸ SZO. I. 277.

¹⁹ EETA. 392-393.

²⁰ Ld. KOPPÁNY 2006. 15-23.

²¹ Vö. SZO. III. 123.

²² Vö. HORVÁTH 2008. 17-18.

²³ FERENCZI G. 2002. 61.

²⁴ Vö. MARCU-ISTRATE – SZŐCS 2002. 9. PI. 7.

az egykori várat, hanem a kolostort jelölik meg, mint a fejedelmi várépítkezés előzményét.²⁵ A kutatások jelenlegi szintjén más építészeti elemet nem tudunk kapcsolatba hozni a korai, 15. század végi várral. Feltehető, hogy a vár szabályos formája – mely a korábbi kolostornégyszöghöz igazodik – már ekkor kialakult.

3. A Székelytámadt vár

3.1. A fejedelemség kori vár az írott forrásokban

Az udvarhelyi várról és a domonkos kolostorról a 16. század első felében nem szólnak az írott források. Az 1562. segesvári országgyűlés székelységet sújtó cikkelyei között találjuk az udvarhelyi és várhegyi várak felépítésének rendeletét.²⁶ Az őszi, novemberi fehérvári országgyűlés a székelyföldi várak (*fortalicia*) kapitányává Pekri Gábort nevezi ki, tehát ezek építése el is kezdődött.²⁷

A székely felkelést hol múlt, hol jelen időben idéző várat²⁸ a század utolsó harmadától egyszerűen udvarhelyi várként²⁹ emlegetik a források. A vár elkészültéről kevés írott adatunk van. 1571-ben az udvarhelyszéki községek kötelezi magát arra, hogy évente három hétig szolgálja a vár építését³⁰, amiből arra következtethetünk, hogy az építési munkálatok még nem fejeződtek be.

A vár történetének fordulópontja Mihály vajda rövid erdélyi uralma, amelynek következménye 1599 őszen a várhegyi és udvarhelyi várak lerombolása lett. Az eseményt több tanúvallomás őrizi³¹, melyek az elkövetkezőekben is vonatkoztatási pontok maradtak.³² A romos állapotú vár falai közt mindeközben a jezsuiták tevékenykednek, akik 1592-ben Mindszenty Benedek várkapitány pártfogásával kijavították az évtizedek óta használatlan kolostortemplomot.³³ A jezsuiták tevékenysége virágzik a következő években³⁴, 1606-ban említik utoljára őket³⁵. 1604-ben Kornis Boldizsár várkapitány idején hat csiksomlyói szerzetes kap bebocsátást a várba.³⁶ 1610-ben minden pápás papot kitiltottak a városból.³⁷ 1612-ben a protestánsok elfoglalják a Szent Miklós plébániatemplomot, később a katolikusok ajánlatot kapnak a várbeli templom kijavítására³⁸, ez viszont nem valósul meg.³⁹ Az 1630. évi fehérvári országgyűlésen az udvarhelyi katolikusok felpanaszolják, hogy nem teljesült az ígéret, miszerint a várbeli templomot újraépítik számukra.⁴⁰

Az udvarhelyi vár életében változás 1621-ben következett be, ekkor Kornis Ferenc, Udvarhelyszék királybírája kapja zálogba a várat a fejedelemtől.⁴¹ Ennek fontos előzménye a vár állapotának felmérése,

²⁵ Az 1562-ben kezdődött várépítés után a kortárs marosvásárhelyi BORSOS Sebestyén írja, hogy „a barátok klostromából csináltatának egy várat”. ETA. I. 12. Később ugyanezt erősíti meg NAGY SZABÓ Ferenc: „Udvarhelyt is, hol most az vár vagy, klostrom volt”. ETA. I. 71.

²⁶ EOE. II. 152-154., 202-208.

²⁷ EOE. II. 160.

²⁸ 1562: *Zekelthamad*. SZO. III. 321.; 1567: *Zekeltamatt*. SZO. II. 213-215.

²⁹ 1571: *wdwarhelij war*. SZO. III. 341.

³⁰ SZO. III. 340-341.

³¹ 1600: „az varnak fel egettesekor”. SZO. ú.s. III. 222.; 1600. nov. 27: „a chikiak ... az varat el egettek wolt imar”. SZO. ú.s. III. 160.

³² Pl. 1606-ban egy korondi-kecseti pereskedésben „az Var idejebelj” és „az Var fen letere” emlékeznek. Ld. SZABÓ T. 2005. 89-90.

³³ ALSJ. 37.

³⁴ ALSJ. 39., 43-44., 48.

³⁵ Péchi Simon 1606. szept. 20-án Káldi Györgyhöz, a Jezsuita Társaság erdélyi rektorához írt levelében tesz említést az udvarhelyi jezsuitákról. Ld. ALSJ. 159.

³⁶ BOROS 1927. 68.

³⁷ HERMANN 1993. 25., 30.

³⁸ HERMANN 1993. 25.

³⁹ Bethlen Gábor 1624 aug. 17-én kiadott okleveléből kiderül, hogy a katolikusok még mindig Bethlenfalvára járnak misére, ugyanis nem javították ki a várbeli templomot. Ld. EETA. 395.

⁴⁰ EOE. IX. 107-108.

⁴¹ SZO. IV. 211-212.; ETA. I. 275-276.

egy 1620 januárjában készült leltár, mely a fejedelemség kori külső vár leírásának legfontosabb forrása.⁴² Az összeírás megadja a tornyok/bástyák méreteit, formáját, szintjeit, így pl. kiderül, hogy a romos állapotban lévő – később teljesen átépített – északi bástya is „négy szegre mutat”, a nyugati bástya az ágyútoronyokhoz hasonlóan háromszintes, illetve fedett volt. A felmérés főképpen a vár építőfa-anyag szükségletének a felmérésére irányult, az ugyanis húsz évvel korábban elégett. 1623-ban megtudjuk, hogy Kornis Ferenc a várat „régimódi és elpusztult állapotjából restauráltatta”⁴³, amely lényegében az északi fülesbástya újraépítését és a vár belső épületeinek részleges átépítését jelenthette. 1625-ben a vár visszaszáll a fiskusra, 1629-ben és 1630-ban újabb leltár készül róla.⁴⁴ Ez utóbbi összeírás legfontosabb tanúsága, hogy időközben a kolostortemplom belső térszerkezetét két szintre osztva átalakítják világi funkciójú terekre, mindössze egy imatermet hagyva vallási célra. Erre utalnak az „alatt az klastromból csinált első új házban”, „az klastromból csinált felső első palotában”, „az öreg új palotában, melyben praedikálnak” épülettraktusok. Így válik érthetővé 1630-ban a katolikusok fentebb már idézett panasza.

A leltárakban utalást találunk a vár hadi felszerelésére, melyekből kiderül, hogy az meglehetősen hiányos volt, pl. nem említenek ágyúkat, viszont nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az 1629. és 1630. évi leltárakban nem esik szó a tornyokról és a bástyákról. 1620-ban a belső vár „város piaca felől való oldalában” volt a fegyvertár, a későbbi leltárakban a kapu fölötti épületterekben írnak össze fegyvereket, 1630-ban „az merő toronyban puszkapor qr. 5”. A leltárak és más 17. századi források utalást tesznek a vár körüli vízesárokra, a vár palánkjára, illetve a vár hídjára, kapuszerkezetére. Ismeretlen körülmények folytán I. Rákóczi György idejében a várat tűz érte.⁴⁵ 1661. októberében a török bosszúhadjárat áldozata lett az udvarhelyi vár is, Evlia Cselebi leírása szerint „mikor ezért mi a várhoz érkeztünk, azt elpusztulva találtuk”.⁴⁶

A 17. század második harmadától az udvarhelyi vár gyakran cserél gazdát, egy darabig Kékedy Zsigmond, majd a Kemény, Bornemissza családok, Szentpáli János, illetve a fejedelem tulajdonában találjuk. Erdély Habsburg kézre kerülésével az udvarhelyi vár szerepe is felértékelődik, így pl. 1690-ben Thököly csapatainak udvarhelyi átvonulásakor.⁴⁷ A század végén több forrás utal a várban teljesítendő szolgálatokról, illetve a szükséges építkezésekről. 1697-ben a székelység „az vár építésére való erőltetése miatt” emel panaszt a Guberniumnál.⁴⁸ Egy 1699. szeptember 1-én kelt irat az udvarhelyi várban szükséges javításokat sorolja fel, amelyből pl. kiderül, hogy a hidat teljesen ki kell javítani.⁴⁹

A Rákóczi szabadságharc idején a vár hol labanc, hol kuruc megszállás alatt van, míg 1706-ban Pekry Lőrinc le nem rombolatja.⁵⁰

3.2. Adatok a vár külső képezésének rekonstrukciójához

A várfalak szabálytalan négyszög alakban a tornyok és bástyák kiugrásaival együtt kb. 105x120 m területet vesznek körbe, az 1620. évi leltár a vár külső kerületét 132 ölben (1 öl = 1,896 m, azaz 250 m) adta meg, ez viszont csak a négyszög által meghatározott területre vonatkozott.⁵¹

3.2.1. A vár ágyútornyai

A keleti, sokszögű Hajdú-„bástya”, vár legteljesebb formájában fennmaradt védőműve tulajdonképpen egy háromszintes ágyútorony (3. kép). A második szinttől felfelé szabálytalan nyolcszög alakú torony legnagyobb átmérője 17,60 m, falainak vastagsága 3,40-3,90 m között váltakozik, mai magassága 12,50 m. Emeleteit gerendafödémek tartották, a várbelső felé néző oldala részben nyitott volt.

⁴² TT. 1906. 314-317.

⁴³ TT. 1906. 318-319.

⁴⁴ SZO. VI. 90-105.; SZO. VI. 116-122.

⁴⁵ „öreg Rákóczi György fejedelem idejében új viszongás támadott ilyen okból: csak azon üdő tájott a vár megégvén...” Ld. SZELES 1898. 464.

⁴⁶ CSELEBI 1904. 122.

⁴⁷ Ld. SZELES 1898. 395.

⁴⁸ EOE. XXI. 316-317.

⁴⁹ SZO. VII. 40-41.

⁵⁰ ALBERT 1991. 16.

⁵¹ TT. 1906. 317.

Az 1620. évi leltár a tornyok tetőszerkezetének koszorúgerendáit is számba veszi, tehát ezek fedve voltak.⁵² A torony alsó szintjén három nagyméretű, falba mélyedő ágyúállás található, teherkiváltó árkádívakkal lezárva. A középső, keleti ágyúállásból hármás lőrésrendszer (4. kép), míg a két szélsőből kettős lőrések nyílnak. 2002-ben az északi ágyúállásból induló 4,40 m hosszú, 1,10 m széles és 1,20 m magas, téglával boltozott, kifelé táguló lőrésfolyosó került kibontásra.⁵³ A kiugrasztott árkádívek fedezésére az első szinten sarkantyútagokat, illetve falszorost és 1 m vastag külső falat hoztak létre (5. kép), ezek részleges feltárására és dokumentálására is sor került. A külső fal, amely feltehetőleg az egész várat övezte, eredetileg az első szint magasságáig állt (a torony első szintjének sarkai nincsenek kváderrel kirakva). A második szinten hármás, X alakú lőrések váltakoznak egyágú lőrésekkel. A legfelső szint lőrései nem tanulmányozhatók a leszakadás veszélye miatt, de feltehetően a második szintéhez hasonló szerkezetűek voltak ezek is.

A déli, nyolcszögű Fóris-„bástyát”, mely egy 1860-ból fennmaradt fénykép tanúsága szerint (6. kép) jellegében és formájában nagyon hasonló a keleti ágyútoronyhoz, a 19. század végén visszabontották az iskolaudvar szintjére, falazatát részben átépítve.

Az ágyútoronyok keltezését illetően a keleti torony 2002. évi ásatása azok egységes építését állapította meg⁵⁴, ezt az építészeti felmérések is megerősítették.⁵⁵ Azonban annak ellenére, hogy a torony mind szerkezetileg, mind rétegviszonyait tekintve egységes építészeti koncepciót sejtet, nem zárható ki többszakaszos építése. *Az udvarhelyi vár keleti és déli tornyai speciális megoldásúak. Míg a keleti torony két felső szintje egyértelműen sokszögű ágyútorony képét mutatja, addig az alsó szint, fedezékbe épített ágyúállásaival, földdel feltöltött falszorosával, egy bástya jellemzőit hordozza magán.* A védőművek sajátos kiképzését funkcionális tényezők magyarázzák, a vár a keleti és déli oldalról volt a legsebezhetőbb, az oldalozás lehetősége mellett ily módon lehetett növelni a védőművek tűzerejét. Elég valószínűnek látszik, hogy leghamarabb a két ágyútorony építését kezdték el, ilyen értelemben valóban korábbiak lehetnek az ólasz nyugati bástyánál.

Ismereteink szerint az ágyútoronyok Magyarországon a 16. század első felében jelentek meg és a század közepétől váltak általánossá.⁵⁶ GERŐ László klasszikus összefoglalásai óta, aki először sorolta önálló tipológiai csoportba az ágyútoronyokat, néhány példa alapján bemutatva azok jellemzőit⁵⁷, elemző tanulmány alig született. Félévszázadnyi távlatból a régészeti, művészettörténeti és építészeti kutatások alapján a védőmű megjelenése és elterjedése a magyarországi várépítészetben már jobban körvonalazható.⁵⁸ FELD István tanulmányának szempontunkból legfontosabb részlete az ágyútoronyok rendszerben való alkalmazásának (egymás oldalozása) magyarországi megjelenése, ennek legkorábbi példái a Fuggerek által 1539-1541/1542 között épített négy saroktoronyos Vöröskő vára, illetve a bozóki premontrei kolostor szintén szabályos alaprajzú, sarkain kerek ágyútoronyokkal való kiépítése (1530-1546 között), mely Balassa Zsigmondhoz köthető.⁵⁹

A magyarországi várépítészet sajátosságait szem előtt tartó, az ágyúvédőművek megjelenését és elterjedését a történeti, régészeti és művészettörténeti adatokra építő összehasonlító vizsgálat alapján nem

⁵² TT. 1906. 317.

⁵³ MARCU-ISTRATE – SZŐCS 2002.

⁵⁴ MARCU-ISTRATE – SZŐCS 2002.

⁵⁵ FEKETE 2002.

⁵⁶ A ritka korábbi példák közé tartozik a déli végeket védő Nándorfehérvár *Ne bojše* nyolcszögletű, négyszintes ágyútoronyának 15. század második felében történt építése.

⁵⁷ GERŐ 1955. 317-330.; GERŐ 1968. 185-220. A szerző a jellegzetes védőműre Kőszeg, Bozók, Galambóc, Szécsény, Sümeg, Salgó várainak ágyútoronyait hozta fel, keltezései ma már nem minden esetben állják meg helyüket.

⁵⁸ Nagyobb építészeti összefoglaló részeként: FELD 2002. 6-29. Sárospatak, Bozók, Vöröskő, Fülek (1554 előtt), Somoskő (1550 körül), Sümeg (1554), Salgó (1548-1554 között). Az ágyútoronyok magyarországi megjelenésének és elterjedésének keltezési problémáira és vitás kérdéseire ld. FELD 2010. újabb példákkal: Trencsén, Esztergom (1540 körül), Tokaj, (Árva, Pécsvárad, Regéc).

⁵⁹ FELD 2010. 192-195.

fogadható el az udvarhelyi vár keleti és déli tornyainak 15. század végi keltezése.⁶⁰ Az ágyútornyok legkorábbi erdélyi előfutárának a Vöröstoronyi-szorosban a török betörések fő útvonalába eső, 1501-1519 között épült kör alaprajzú Csonkatorony (Halbesturm, Turnul Spart) tekinthető, mely önálló erődítményként funkcionált egy szoroszáró védőfállal együtt.⁶¹ A 16. században általában más, korábbi védőművekkel való együttes alkalmazásuk a gyakori (Brassó – Fellegvár⁶², városerődítések: Brassó⁶³, Nagyszében⁶⁴, Medgyes⁶⁵). Az *udvarhelyi vár sokszögű keleti és déli, komplex ágyútornyai társtalanok a térségben*. Összetett védelmi jellemzőik és korszerű rendszerben való alkalmazásuk mögött egyértelműen az 1562-től datálható fejedelmi befolyás látható.⁶⁶ Erdélyben ez időben az ágyútornyok rendszerben való alkalmazásának ritka példája Fogaras⁶⁷, ahol a belső vár sokszögű saroktornyainak kiépítésében szintén fejedelmi hatás valószínűsíthető.

3.2.2. Kazamata

A 1620. évi leltár⁶⁸, valamint M. G. Visconti (7. kép) és Orbán Balázs alaprajzai a nyugati és a déli bástya, illetve ágyútorony között kettős falat említenek, illetve tüntetnek fel, köztük részben boltozott kazamatarendszerrel, az iskolaépület előtt végzett földmunkálatok során ennek részlete kerülhetett napfényre a 20. század második felében. A belső, háromölnyi széles lőréses fal Orbán Balázs idejében még az udvarszint fölé magasodott 3-4 öllel. Feltehetőleg a déli és keleti ágyútornyot is kettős fal kötötte össze.

3.2.3. A vár bejárata

A vár nyugati részén, a Bánffy-bástya és a tőle délkeletre álló félkör alakú torony (hossza 7,50 m, szélessége 3,50 m) között (8. kép) nyílt a vár bejárata, kettős kapuval, előtte felvonóhíddal. Az 1629. évi leltár a „várkapu előtt az híd végénél” „sarampó” kaput említi, a „felvonó-kapun” három vasláncot, végükön kenderkötéssel, vasretesszel, lakattal, „az kapu-ajtó vas sarkakon jár, annak zárlója lakathoz való elő tolyó vas kolcs, retesz fejével egyetemben”.⁶⁹ Ugyanez a leltár a kapuközben tömlöcöt, valamint egy „drabant-ház”-at ír.⁷⁰ Orbán Balázs leírása alapján a „külső kapun belől egy menedékesen felmenő hosszú folyosó (E) volt melynek belső végét a második belső kapu (F) zárta el”.⁷¹ Az 1630. évi leltár szerint a félkör alakú toronyban puskaport tároltak.⁷²

A régészeti kutatások 1982-ben az egykori kapubejárat belső oldalán kitűzött III. felület feltárása során az újkorban elfalazott kapu helyét, a nyugati bástya oldalfalát, benne egy lőrést (?) hoztak napvilágra, hitelesítve Orbán Balázs felmérését.

2009-ben a vár bejárata előtt nyitott szelvényben sikerült feltárni a kapuszerkezet néhány eredeti elemét.⁷³ A 3x6 m felületen a vastag újkori feltöltés eltávolítása után 2,25 m relatív mélységben felszínre került a vár eredeti küszöbköve, előtte habarcsos járószinttel, 14(?)-15. századi kerámiatöredékekkel, a

⁶⁰ Vö. WINKLER 2004. 136-137. Az európai példák, az ágyútornyok kialakulása és építésük általános elterjedése alapján elemző és keltező szerző nem veszi figyelembe a magyar sajátosságokat, és pedig azt, hogy Magyarországon ezek a hadászati újítások jelentős fáziskéséssel jelentek meg, és az ágyútornyok csak a 16. század első felében, közepén terjedtek el. Munkamódszerének kritikájára ld. még FELD 2010. 178-179.

⁶¹ ANGHEL 1973. 90.

⁶² KOVÁCS 2006. 48.

⁶³ ANGHEL 1973. 90-93.; ENTZ 1996. 180.; KARCZAG – SZABÓ 2010. 97-98.

⁶⁴ ANGHEL 1973. 115-117.; KARCZAG – SZABÓ 2010. 262.

⁶⁵ ENTZ 1996. 183.; KARCZAG – SZABÓ 2010. 245.

⁶⁶ Érdekes, hogy KOVÁCS András is felveti a Hajdú- és Fóris-ágyútornyok korai keltezését, valószínűsítve, hogy a Báthori-féle építkezés idején készültek. Ld. KOVÁCS 2006. 54.

⁶⁷ ANGHEL 1973. 93., 100.

⁶⁸ TT. 1906. 316.

⁶⁹ SZO. VI. 90-91.

⁷⁰ SZO. VI. 91.

⁷¹ ORBÁN 1868. I. 58.

⁷² SZO. VI. 117.

⁷³ Az ásatást e sorok írója végezte Nyárádi Zsolt régésszel közösen.

járószint alatt pedig barna, köves, kavicsos bolygatatlannak tűnő (?) altalajjal. Feltehetően erre a szintre támaszkodott a várakon átívelő felvonható híd.

A kibontott küszöb vízi görgeteg- és törtkövekből világosszürke, durva kavicsos, erős kötésű mészhabarcba rakott, 0,90 m széles falat képezett, mellette vékony sávban különült el alapozási árka, további kutatásra már nem volt lehetőség. (Az ásatást a feltörő talajvíz miatt nem lehetett folytatni.) A fal iránya tökéletes vonalat alkot a félkör alakú torony nyugati oldalában eredeti helyzetében álló rögzítő-kő vonalával, mely a felvonható kaput tartotta (9. kép). A küszöbkő vonalának függőleges meghosszabbítása a nyugati bástya keleti oldalán is felismerhető a falszöveten, az alsó kősorok szintjén egy falcsorbázat látható. Mindezek a Székelytámadt vár korabeli bejáratának elemeit képezik.

A félkör alakú torony előtt 0,60 m relatív mélységben vízi görgeteg- és törtkövekből, valamint kevés téglából fehéresszürke, kavicsos habarcba rakott támfal (vastagsága 1,25-1,30 m) tűnt elő, melynek habarczában 16. századi bordázott peremű fazék töredékei voltak. A torony előtti támfal oldalait szabályosan kiképezték, felszínét bevakolták. Lábazatát, alapozását nem sikerült elérni, külső, nyugati sarkáig volt követhető a bolygatatlan altalaj, feltehetően innen indult a vár árka (10. kép).

Az ásatási megfigyelések alapján a vár bejáratának relatív építéstörténete a következőképpen rekonstruálható: az eredeti kapubejárat feltehetően kőboltozatú záródása ismeretlen okokból elpusztult (a várat 1599-ben és 1661-ben érte komolyabb támadás, ostrom). Ennek következtében azt átalakítják, teljes egészében újarakva a fölötte lévő falat, kötésben a nyugati bástya és a félkör alakú torony falazatával, olyképpen, hogy az új fal síkja már nem alkotott párhuzamos vonalat az eredeti küszöbkövel. Ugyanekkor a félkör alakú torony nyugati oldalát is átalakították, viszont ennek oldalfala lefelé erőteljesen kiszélesedett, így a felvonható kapuszerkezet ezt követően már nem tudott eredeti állapotának megfelelően működni. Feltehetően ezzel egy időben épült a torony elé a támfal a bejárat fedezésére. Mindezekből arra következtethetünk, hogy ezt megelőzően a bejáratot erős támadás érte, amely a régészeti leletek alapján hipotetikusán 1661-re keltezhető.

A bejárat legutolsó építési fázisából való a téglából kiképzett boltozat, mely 2 m-es legnagyobb magasságából kiindulva már olyan időszakban készült, amikor a várnak már nem volt komoly katonai szerepe (18-19. század).

A külső kapu eredetileg tehát egy függőlegesen felvonható szerkezet volt, egyik rögzítő köve a félkör alakú torony északnyugati oldalán 3 m relatív magasságban in situ helyzetben áll ma is. A boltozott kapubejárat legkisebb szélessége 1,60 m, eredeti magassága nem ismert.

3.2.4. A vár bástyái

A bejárat melletti nyugati, általában trapéz alakúnak írt, valójában szabálytalan rombusz formájú Bánffy-bástya északnyugati homlokzati fala 13,75 m, a délnyugati pedig 20,75 m, sarkain kváderekkel kirakva, a bástya falazata a lábazat felé kiszélesedik. A bástya az 1620. évi leltár szerint háromszintes volt, melyeket fáfödém választott el egymástól, koszorúfaínak számbavétele pedig közvetve mutatja, hogy fedett volt.⁷⁴ Ellentmondásosnak tűnik számomra a bástyának a leltár alapján megrajzolt négyszögű, háromszintes, fedett szerkezete (olaszbástya alaprajzú torony), valamint a jelenleg is ismert, lőrések nélküli óolasz rendszerű bástya közti különbség, tehát eredeti formájában egy többszintes védőmű lehetett, amelyet átalakítottak. Az elmúlt évtizedekben a bástya mellett, a várfal északnyugati, kiomlott szakaszán egy nagyméretű, téglából rakott árkádív vált láthatóvá az udvar magasságában, ezt a mai falköpeny teljesen eltakarja (11. kép).

Az északi, háromszög alakú Telegdy-bástya olasz típusú fülesbástya, homlokzati falai 28,40 m (kelet) és 31,5 m (északnyugat) hosszúak, mai magassága az utcaszinttől eléri a 9 m-t. A hegyesszögben kinyúló bástyát a kurtinák felőli oldalakon két félkör alakú füllel látták el. A nyugati fül mellett ma egy nagyméretű, befalazott ágyúlőrés látható, a 19. században módosított északkeleti várfal – Visconti és Orbán Balázs ábrázolásának megfelelően – egy ugyanilyen lőrést takar a délkeleti oldalon. A bástya a vár legkésőbbi védőműve, előzménye a székelyek 1599. évi rombolásának lett az áldozata, az új fülesbástyát az 1620-as évek első felében építették. Az 1620. évi leltár a korábbi bástya külső kerületét 36 ölben adja

⁷⁴ TT. 1906. 315., 316.

meg, előtte köpenyfallal („köz kőfal”)⁷⁵, tehát itt is falszoros volt a déli és keleti tornyokhoz hasonlóan. Az is kiderül, hogy a bástya négyszögű volt, akárcsak a Bánffy-bástya („kettei négy szegre mutat”), és ez volt a legnagyobb a vár védőművei közül korábban is.

Az ágyútoronyok építésével párhuzamosan vagy ezt követően kezdték el a Bánffy- és Telegdy-bástyák építését. Míg az utóbbi elég egyértelműen Telegdy Mihály várkapitánysága (1567-1570) alatt épülhetett, addig az előző Bánffy Pál (1564-1567) várkapitány vagy Bánffy Farkas nevéhez köthető, aki 1583-ig töltötte be a tisztséget.⁷⁶

3.2.5. Más védelmi elemek

A várfalakat és a négy sarokbástyát/tornyot mély vizesárok vette körül, melyet a Küküllőből töltöttek fel, Visconti 1699. évi ábrázolásán ez még jól látható. 1623-ban a „vár palánkjá”-t⁷⁷, az 1644. évi urbáriumban a „Var Arokia”⁷⁸ melletti két utcát említik az itt lakó darabontokkal.

4. Következtetések

A 15. század végén elkezdett udvarhelyi vár építéséről csak szórványos adataink vannak, a régészeti kutatások alapján mindössze egy ívelten húzódó falrészletet lehet kapcsolatba hozni a Báthori-féle várépítkezéssel a keleti ágyútoronyban. Az építkezés rövid időtartama, valamint a későbbi források visszautalásai alapján arra következtethetünk, hogy a kolostor köré vagy mellé épülő vajdai rezidencia csak részleteiben valósult meg.

A Székelytámadt vár szabálytalan négyszögű, sarkain ágyútoronyokkal és bástyákkal ellátott épületegyüttese 1562-1599 között épült ki. A keleti és déli ágyútoronyok speciális megoldású építményei az olaszrendszerű vár legkorábbi védőművei. A 16. század végéig elkészült a vár nyugati, eredeti állapotában szintén többszintes, fedett, olaszbástya alaprajzú védőműve, valamint a szintén négyszögű északi bástyája, amely eredeti formájában is a vár legnagyobb védőműve volt, falszorossal övezve. A vár bejárata a nyugati bástya mellett nyílt, kívül egy felvonható kapuval, melyhez a vár védőárkán keresztül híd vezetett. A székelyudvarhelyi vár rekonstrukciója további régészeti feltárások révén válhat teljesebbé.

Mellékletek listája:

- 1a-b. kép: a vár Orbán Balázs alaprajzán és a mai állapot (VOFKORI 1995. 78.)
2. kép: a keleti ágyútoronyba beépített, ívelt falszakasz az északkeleti oldalon
3. kép: a keleti ágyútorony délkeletről
4. kép: ágyúállás a keleti toronyban
5. kép: a keleti ágyútorony felmérése: az első szint alaprajza (FEKETE 2002, Atelier M)
6. kép: fénykép 1860-ból, a vár délről
7. kép: G. M. Visconti 1699. évi felmérése az udvarhelyi várról (SEBESTYÉN 1984.)
8. kép: a vár bejáratának helyszíne
9. kép: a bejárat küszöbe és a kapuszerkezet rögzítő eleme
10. kép: a bejárat előtt feltárt szelvény alaprajza (2009. évi ásatás)
11. kép: a várfal északnyugati oldalán előtűnt árkádív (fotó: Balázs Attila)

⁷⁵ TT. 1906. 315.

⁷⁶ Eddigi adatgyűjtéseim alapján a 16. század második felében a következő személyek töltötték be a várkapitányi tiszteket: Pekri Gábor (1562-1564), Bánffy Pál (1564-1567), Telegdy Mihály (1567-1570 vagy tovább), Siger János (1575-ben, előtte ? utána ?), Bánffy Farkas (1580-1583), Bodoni Balázs (1583-1586), Perneszy István (1586-1591), Mindszenty Benedek (1591-1598), Ravazdy György (1599), Palatits György (1599). A 17. század elején Kornis Boldizsár volt a várkapitány (1604).

⁷⁷ TT. 1906. 319.

⁷⁸ SZO. ú.s. VII. 91.

Hivatkozások:

- ALBERT Dávid: *A székelyudvarhelyi vár*. Múzeumi füzetek 3. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 1991.
- ALSJ *Annuae Litterae Societatis Jesu de rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory (1579-1613)*. *A Jézus Társasága Évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről (1579-1613)*. Gyűjtötte és közrebocsátja VERESS Endre, Veszprém, 1921.
- ANGHEL, Gh.: *Középkori várak Erdélyben*. Meridiane Kiadó, Bukarest, 1973.
- BENKŐ Elek – DEMETER István – SZÉKELY Atilla: *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. Erdélyi Tudományos Füzetek 223, Erdélyi Múzeum, Kolozsvár, 1997.
- BENKŐ Elek – SZÉKELY Atilla: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Nap Kiadó, Budapest, 2008.
- BOROS Fortunát: *Az erdélyi ferencrendiek*. Szent Bonaventura Kiadó, Kolozsvár, 1927.
- CSELEBI, Evlia: *Evliá Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660-1664*. Fordította és jegyzetekkel kísérte KARÁCSON Imre. In: *Török-magyarokori történelmi emlékek*. Török történetírók III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- EETA *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. I. Szerkesztő és kiadó: VESZELY Károly, Kolozsvár, 1860.
- ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14-16. században*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1996.
- EGYED Ákos: *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2006.
- EOE *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I-XXI. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875-1898.
- ET *Erdély története*. I. Főszerk.: KÖPECZI Béla. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1986.
- ETA *Erdélyi történelmi adatok*. I-III. Szerkesztő és kiadó: MIKÓ Imre, Kolozsvár, 1855-1858.
- FEKETE Márta: *A székelyudvarhelyi „Csonkavár” épületkutatása*. Építészeti tanulmány, Kézirat, 2002.
- FELD István: *Magyar építészet 3. Késő reneszánsz és kora barokk*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2002.
- FELD István: *Ágyúvédőművek a 16. század első fele erődítményépítészetében – Tévhitek, kérdések, kutatási feladatok*. In: *Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében*. Studia Agriensia 27. Szerk.: VERES Gábor – BERECSZ Máttyás. Heves Megyei Múzeum, Eger, 2008. 175-196.
- FERENCZI Géza: *Lapok Erdély múltjából*. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 2002.
- GERŐ László: *Magyarországi várépítészet. Vázlat a magyarországi várépítés fejezeteiről*. Művelt Nép Kiadó, Budapest, 1955.
- GERŐ László: *Magyar várak*. Műszaki Kiadó, Budapest, 1968.
- HERMANN Gusztáv: *Székelyudvarhely művelődéstörténete*. Kriterion, Bukarest, 1993.
- HORVÁTH Richárd: *Rendszertelenség a rendszerben?* In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor emlékére*. Szerk.: FELD István – SOMORJAY Selysette. Castrum Bene Egyesület – Históriaantik Könyvesház, Budapest, 2008, 9-20.
- JAKÓ Zsigmond: *A székely társadalom útja a XIV-XVI. században*. In: *Székely felkelés 1595-1596*. Szerk.: BENKŐ Samu – DEMÉNY Lajos – VEKOV Károly. Kriterion, Bukarest, 1979, 19-34.
- KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok, erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2010.
- KOPPÁNY Tibor: *A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből*. Históriaantik Könyvesház, Budapest, 2006.
- KOVÁCS András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Teleki László Alapítvány – Polis Kiadó, Budapest – Kolozsvár, 2006.
- MARCU-ISTRATE, Daniela – SZŐCS Péter Levente: *Cetatea Odorheiu Secuiesc. Bastionul sud-est*. Sondaje arheologice, Kézirat, 2002.
- ORBÁN Balázs: *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból*. I-VI. Ráth Mór Bizománya, Pest – Budapest, 1868-1873.
- SEBESTYÉN György: *Cetatea Odorheului Secuiesc*. Societatea Arhitecților Români, Arhitectura 32 (1984), 2, 29-32.

SÓFALVI András: *A székelyudvarhelyi Csonkavár*. Castrum Bene Egyesület, Castrum 2007, 2, 63-80.

SZABÓ Károly: *Báthori István erdélyi vajda és székely ispán bukása 1493-ban*. Századok 23 (1889), 701-709.

SZABÓ T. Attila: *Udvarhelyszék*. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtései 6. Közzéteszi HAJDÚ Mihály és BÁRTH M. János. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2005.

SZELES János: *Székely-Udvarhely története*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Múzeum 15 (1898). 384-402.; 456-465.; 523-538.

SZO *Székely Oklevéltár*. I-VIII. Szerk.: SZABÓ Károly – SZÁDECZKY Kardoss Lajos – BARABÁS Samu. Magyar Történelmi Társulat, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest – Kolozsvár, 1872-1934.

SZO ú.s. *Székely Oklevéltár*. Új sorozat. I-VII. Szerk.: DEMÉNY Lajos – PATAKI József – TÜDŐS S. Kinga. Kriterion – Európa – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bukarest – Budapest – Kolozsvár, 1983-2004.

TT *Történelmi Tár*. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest, 1878-1911.

VOFKORI György: *Székelyudvarhely. Várostörténet képekben*. Polis, Kolozsvár, 1995, 76-84.

WINKLER Gusztáv: *Reneszánsz erődépítéset Magyarországon mérnöki szemmel*. Tinta Kiadó, Budapest, 2004.